

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŐTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research

Cilt: 14 Sayı: 78 Temmuz 2021 & Volume: 14 Issue: 78 July 2021

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

ABDURREZZAK KÂŐANİ'NİN TASAVVUF EĞİTİMİNDE FITRAT VE İSTİDAT ANLAYIŞI

'Abd al-Razzâq al-KâŐhânî's Conception of Fiġra (Nature) and Isti'dâd (Ability) in Sufi Education

Bahattin BAYRAM *

Öz

İnsan, tasavvuf ilminin ana konularından biridir. Bu ilim, temel konusu olan insana rabbine gerçek anlamda bir kul olma yollarını göstermeyi amaçlar. Tarih boyunca ortaya çıkan bütün tasavvuf ekolleri bu amaca ulaşmak için insan eğitime önem vermiştir. Ne var ki bu eğitimi etkileyecek çeşitli iç ve dış unsurlar vardır. İnsanı etkileyen bu unsurları bilmeden onu tam olarak eğitmek mümkün değildir. Bu nedenle mutasavvıflar bu alanda çalışarak çeşitli teoriler ve yöntemler geliştirmişlerdir. Doğumdan gelen fıtrat ve istidat da eğitimi etkileyen en önemli unsurlardanıdır. Fıtrat, İnsanın tevhide eğilimli olma içgüdüsüdür. İstidat ise insan ruhuna yerleştirilen kabiliyetlerdir. Bu makalede vahdet-i vücüd ekolünün en önemli temsilcilerinden olan Abdurrezzâk el-KâŐhânî'nin (ö. 730/1329) fıtrat ve istidatın tasavvuf eğitimine etkisi hakkındaki görüşlerini Hakâiku't-te'vîl fi dekáiki't-tenzil adlı tefsirinin 3. cildi bağlamında ele alındı. Bunu yaparken KâŐhânî'nin bu konudaki görüşleri ile bu ekolün temellerini atan İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) görüşleri karşılaştırmalı olarak incelendi. Bu şekilde bu iki mutasavvıfın görüşlerinden hareketle vahdet-i vücüd ekolünün bu kavramlara bakışına ulaşılmaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Abdurrezzâk el-KâŐhânî, Eğitim, Fıtrat, İstidat.

Abstract

One of the main subjects of sufism is human. It aims to show this human, who is its main subject, how he truly becomes a servant to his Lord. All Sufi schools that have emerged throughout history have given importance to human education in order to achieve this purpose. However, there are various internal and external factors that will affect this education. It is not possible to fully educate a person without knowing these factors that affect people. For this reason, Sufis worked in this field and developed various theories and methods. Fıtra (nature) and isti'dâd (ability), which is innate, are also the most important factors affecting human education. Fıtra is the instinct of humans to the inclination to tawhid. Isti'dâd is the abilities placed in the human soul. In this article, the conceptions of 'Abd al-Razzâq al-KâŐhânî (d. 730/1329), one of the most important representatives of waġdat al-wujūd school, about the effect of fıtra and isti'dâd on the education of sufism were discussed in the context of the 3rd volume of his tafsir Ĥakâ'ıku't-te'vîl fi deká'ıki't-tenzil. While doing this, the opinions of al-KâŐhânî on this issue and the opinions of Ibn 'Arabî (d. 638/1240) who laid the foundations of this school were examined comparatively. In this way, it was tried to reach the opinions of waġdat al-wujūd school on these concepts based on the opinions of these two sufis.

Keywords: 'Abd al-Razzâq al-KâŐhânî, Education, Fıtra (Nature), Isti'dâd (Ability).

*Bu çalışma, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde devam etmekte olan "" Abdurrezzâk KâŐhânî'nin Hakâiku't-te'vîl fi dekáiki't-tenzil Adlı Eserinin 3. Cildinin (Meryem-Saffat) Tahkik ve Tahrici"" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

2 Harran Üniversitesi Tasavvuf Tarihi Doktora Öğrencisi, Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı e-posta: bahattinbayram63@gmail.com ORCID ID: 0000-0001-5041-1033

1. GİRİŞ

Tasavvuf ilmi, bu ilimle ilgilenenlerin ittifakı ile öncelikle bir davranış ilmidir. Tasavvuf ile ilgili yazılan binlerce cilt kitabın var olması bu hakikate aykırı değildir. Çünkü yazılan bu eserlerde de temel hedef, bu yolda ilerlemek isteyen kişiye olumlu davranışlar kazandırma ile ilgili metot ve usulleri izah etmektir. Konu insan ve insan davranışı olunca mutasavvıflar zorunlu olarak insan davranışını etkileyen faktörleri ve bunlar içerisinde de doğuştan gelen kabiliyetleri ve özellikleri ele almışlardır. Ancak kabiliyetlerin neler olduğu ve ne ölçüde doğuştan gelip ne ölçüde aile ve çevreden etkilendiği hususunda her mutasavvıf kendi ekolünün temel görüşlerine uygun yaklaşım sergilemiştir.

Vahdet-i vücûd düşüncesi, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) takipçileri tarafından kurulmuş, başta Allah-insan ilişkisi olmak üzere evrenin yaratılışı, insan, inanç, ahlak ve benzeri konular üzerine tezler ortaya koymuş bir tasavvuf sistemidir (Demirli, 2012, 431-435). Gerek İbnü'l Arabî gerekse de daha sonraki temsilcileri tarafından bu sistemin temel görüşlerini yansıtan yüzlerce eser yazılmış, bu eserler çeşitli medreselerde okutulmuş ve tekkelerde pratiği yapılmıştır. Her ne kadar bu ekolün görüşleri mürid - mürid ilişkisi içerisinde bir eğitim sistemi olarak uygulanmış ise de bu sistemin eğitim felsefi üzerine müstakil çalışmalar yapılmamış, çeşitli eserlerin içerisinde dağınık olarak verilmiştir.

Bu çalışmada tasavvuf eğitimi ile ilgili görüşleri incelenen Abdurrezzâk el-Kâşânî vahdet-i vücûd ekolünün en önemli temsilcilerindendir. O, bu ekolün görüşlerini temellendirdiği eserleri ve yetiştirmiş olduğu öğrencileri vasıtasıyla vahdet-i vücûd'un geniş kitleler tarafında anlaşılmasına katkı sağlamıştır.

Kâşânî'nin Hakâiku't-te'vîl fi dekâiki't-tenzîl adlı tefsiri kütüphanelerde el yazması olarak bulunduğu için Kâşânî'ye aidiyeti birçok araştırmacı tarafından anlaşılammış, bu yüzden de üzerinde fazla çalışma yapılamamıştır. Bu eserin yazma nüshaları dört ciltten oluşmaktadır. Bu konuda ilk kapsamlı çalışma Necmettin Ergül tarafından hazırlanan "Kâşânî ve Hakâiku't-Te'vîl fi Dekâiki't-Tenzîl Adlı Eserinin 1. Cildinin Tahkik ve Tahrici" isimli doktora tezidir.

Bu tefsirin üçüncü cildi incelendiğinde Kâşânî'nin eğitim ile ilgili görüşlerini fıtrat ve istidat kavramlarına dayandırdığı görülmektedir. Ancak adı geçen eser bir tefsir olduğu için bu görüşlerini toplu ve düzenli olarak vermemiş, âyetlerin te'vîli yapılırken yeri geldikçe temas etmiştir. Bu çalışmada Kâşânî'nin bu konudaki görüşleri yukarıda adı geçen eserinin üçüncü cildi bağlamında tespit edilerek bu görüşler İbnü'l-Arabî'nin el-Fütûhâtü'l-mekkiyye isimli eseri ile karşılaştırmalı olarak incelenecektir. Ancak çalışmanın başında Kâşânî'nin hayatına, görüşlerine ve eserlerine de kısaca değinilerek onun eğitimci yönünün ortaya çıkarılmasına çalışılacaktır.

2. ABDÜRREZZÂK KÂŞÂNÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE TASAVVUFİ GÖRÜŞLERİ

İran'daki Kum ile İsfahan şehirleri arasında yer alan Kâşân (Yâkût Hamevî ,1977, 4/296; Huart, 1977, 404) şehrinde doğup büyümüş olan Abdurrezzâk el-Kâşânî, İlhanlı hükümdarlarından Olcaytu Han (ö. 735/1335) ve Ebû Said Bahadır Han (ö. 736/1335) dönemlerinde yaşamıştır (Uludağ, 2002, 5-6). İlme büyük önem veren bu hükümdarlar döneminde, Kâşânî'nin yaşadığı bölgede Şiiilik ve Sünnilik mezhepleri yaygın olarak bulunmaktaydı (Togan, 1981, 372; Yuvalı, 1994, 218-219). Kaynaklarda farklı künye ve isimlerle kendisinden bahsedilen Kâşânî'nin tam ismi Abdurrezzâk b. Ebi'l-Ganâim b. Ahmed b. Ebi'l-Fedâil b. Muhammed (Uludağ, 2002, 4); nisbesi ise, el-Kâşânî'dir (Kaya, 2015, 109).

Kâşânî'nin doğum tarihi ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Kendisi de eserlerinde ailesi, çocukluğu ve gençliği hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Kâşânî'nin tasavvufî yönü ile ilgili en kapsamlı bilgiyi veren Abdurrahmân Câmî (ö. 898/1492) de bu tür bilgilere hiç değinmemiştir (Cami, 1995, 658-669). Vefat tarihi hususunda elimizdeki en eski kaynak Kâşânî'nin çağdaşı olan Fasîh Hâfî'nin (ö. 845/1441 [?]) Mücmelü't-Tevârih isimli kitabıdır. Bu eserde Kâşânî'nin vefat tarihini gün, ay ve yıl belirterek 3 Muharrem 736 olarak verilmiştir. Bu bilgi birçok tarihçi tarafından, o dönemlerdeki olayları çok ayrıntılı bir şekilde anlatan bir kaynaktan gelmesi ve tarihsel verilere uyması hasebiyle tercih edilmiştir.²

Kâşânî ilim ve sanat şehri olan Kâşân'da doğmasının bir sonucu olarak iyi bir İslamî ilim ve felsefe eğitimi almıştır. Tasavvuf eğitimi için ise Sühreverdî tarikatı şeyhlerinden Abdüssamed b. Ali en-Natanzî'ye intisap etmiş ve ondan hırka giymiştir (Uludağ, 2002, 5). Abdurrahmân Câmî'nin ifadesi ile "zâhirî ve bâtinî

ilimlerde üstad" olan Natanzî (Cami,1995, 656), Kâşânî'yi tasavvuftan önce hadis, tefsir gibi zâhirî ilimleri öğrenmeye yönlendirmiş ve Hakâiku't-te'vîl fî dekâiki't-tenzîl adlı tefsirini yazmaya teşvik etmiştir(Kâşânî, Süleymaniye, 113, 1b; Cami, 1995, 663). Şeyhinin vefâtından sonra İbnü'l-Arabî'nin görüşleri ile ilgilenmeye başlayarak (Cami,1995, 663) vahdet-i vücûd konusunda kendinden sonrakilere ışık tutacak ilmî birikime katkıda bulunmuş, hicrî 730 yılında Şerhu fusûsî'l-hikem adlı eseri yazmıştır. Toshihiko İzutsu ve Ebü'l-Alâ el-Afîfî gibi Fusûsü'l-hikem üzerinde çalışma yaparak İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini ortaya çıkarmaya çalışan araştırmacılar Kâşânî'nin bu kitabını kendilerine temel kaynak olarak kabul etmişlerdir (Alkış, 2005, 257; İzutsu, 2005, 4).

Kâşânî'nin öğrencileri olan Dâvûd-i Kayserî (ö. 751/1350) ve Ruknüddîn eş-Şîrâzî (ö. 769/1369) hocalarının vefâtından sonra vahdet-i vücûd ekolünde çalışmaya devam ederek bu ekolün yaygınlaşmasında katkı sağlamışlardır.³

Kâşânî'nin eserlerinin büyük bir kısmı tasavvuf alanındadır. Tasavvuf dışındaki eserlerinde de yine kendi tasavvufî görüşlerini yansıtarak kaleme almıştır. Eserlerinin ismi ve sayısı hakkında kaynaklar arasında tam bir söz birliği olmamakla beraber otuzdan fazla eseri vardır. Bunlardan 13 tanesi büyük hacimli kitap olup diğerleri ise risâle boyutunda eserlerdir. En meşhur eseri Şerhu fusûsî'l-hikem'dir. Bu eser İbnü'l-Arabî'nin Fusûsü'l-hikem isimli eserinin şerhidir. Bu eserde Kâşânî Fusûsü'l-hikem'de ele alınan konuları fikir boyutunda temellendirmiş ve daha anlaşılır olmasında katkı sağlamıştır (Kılıç, 1996, 230-237).

Hakâiku't-te'vîl fî dekâiki't-tenzîl, Kâşânî'nin tefsir alanında yazmış olduğu bir eserdir. Daha önce yazılmış olan tefsirlerden farklı olarak bu eserde âyetler anlam bütünlüğü olacak şekilde gruplara ayrılmış ve beş aşamalı bir incelemeye tabi tutulmuştur. Âyet grupları sırayla lügat, ir'ab, meânî ve beyân, tefsir ve te'vîl kategorilerinde incelenmiştir. Eserin Te'vîl bölümünde zahirî anlamı olan âyetleri ele almamış, sadece işârî ve mânevî yoruma müsait olanları vahdet-i vücûd anlayışına uygun olarak te'vîl etmiştir (Lory, 2001, 29). Ancak bu yorumları yaparken derin felsefî ve ilmî konulara girmeden orta düzey bir ilme sahip insanın anlayacağı bir anlatım tarzı kullanmıştır. Bu te'viller müfessirimiz tarafından Te'vîlâtü'l-kur'ân isminde müstakil bir eser haline getirilmiştir.

Kâşânî hayatı boyunca İbnü'l-Arabî'nin görüşlerine sadık kalarak onları izah etmeye çalışmış ise de bu mektebin görüşlerine birebir tabi kalmamış, kendine özgü bir düşünce tarzı ortaya koymuştur (Macdonald, 1978, 106). Kâşânî'nin savunduğu ve izah ettiği vahdet-i vücûd anlayışı, İbnü'l-Arabî tarafından temelleri atılan sistemin muhataplarının anlayış seviyesine uyarlanmış ve Ehl-i sünnet akidesine yaklaştırılmış şeklidir (Macdonald, 1978, 109). Bunda Kâşânî'nin hocası ve şeyhi olan Abdüssamed b. Ali en-Natanzî'nin büyük etkisi vardır. Çünkü Natanzî, o bölgede yaygın olan Sühreverdiyye tarikatının şeyhlerindendir. Bu tarikatın en önemli özelliği ise âdâp ve erkânını âyet ve hadislere dayandırarak Sünnî İslam çizgisinden çıkmamasıdır (Kara, 1990, 298-299; Yılmaz, 2020, 245-247; Öngören, 2010, 42-45). Kâşânî, Natanzî'nin vefâtından sonra da yaşadığı bölgedeki diğer Sühreverdiyye şeyhleri ile ilişkisini koparmamış, onların sohbetlerine devam ederek Sühreverdiyye tarikatına bağlılığını sürdürmüştür (Uludağ, 2002, 5). Onun bu davranışı İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini, içerisinde yetişmiş olduğu Sühreverdiyye ekolünün temelleri ile yeniden yorumlamasına ve bu görüşlerin Şîraz bölgesinde daha iyi anlaşılabilir hale gelmesine katkıda bulunmuştur (Tek, 2014, 11 ; Uludağ, 2002, 5)).

Kâşânî'nin tasavvuf görüşlerinin oluşmasında önemli şahsiyetler arasında Hace Abdullah el-Ensârî el-Herevî (ö. 481/1089) ve İmam-ı Gazzâlî'yi (ö. 505/1111) sayabiliriz (Uludağ, 2002, 5). Herevî'nin sûfilerin hal ve makamlarını izah etmiş olduğu *Menâzilü's-Sâirîn* isimli eserini vahdet-i vücûd ilkelerine göre şerh eden Kâşânî, kelam ilgili konularda aklın kullanılmasına karşı çıkan Herevî'nin bu görüşünü benimsememiştir. O nakil ve aklın dengeli bir şekilde kullanılmasını savunmakla beraber üçüncü bir yol olan ve ilkâ-ı rabbânî olarak adlandırılan keşf yolunu da tercih etmiştir (Macdonald, 1978, 106; Alkış, 2005, 136).

Muhammed Abduh ve Reşid Rıza, Kâşânî'nin savunduğu bazı fikirlerden dolayı onu bâtinî olarak kabul etmişlerdir. O, âyetlerden bazı işârî yorumlar çıkarmış olmakla birlikte hiçbir zaman âyetlerin zâhirini ortadan kaldırmamış bilakis onları esas kabul etmiştir (Ateş, 1998, 205). Çünkü Kâşânî âyetlerin zâhirî ve bâtinî anlamlarının olduğunu kabul etmiş, doğrudan zâhire hitap eden âyetler ile ahkâm âyetlerinin tefsirini

yaparken bunlara batinî anlam yüklememiştir. Bu şekilde Kuran-ı Kerim'i kendi rey'i ile tefsir etme ile ilgili peygamberimizden gelen tehdit içeren hadislerden¹ kendini güvене almıştır.

Kâşânî'ye göre te'vile müsait olan âyetlerin te'vilinin bir sınırı olmadığından hiçbir mutasavvıf yapmış olduğu te'vilin en doğru te'vil olduğunu savunamaz. Ona göre bir âyetin te'vili dinleyeninin tarikatındaki mertebesine bağlı olup insanın mertebesi arttıkça anlayışı da derinleşerek ayetten anladığı da değişir. Bu açıdan bakıldığı zaman insanların gelişmesinin sonu olmadığı için âyetlerin te'villerinin de sonu yoktur (Ateş, 1998, 205).

Kâşânî, Risâle fi'l-Kazâ ve'l-kader adlı kitabında kulun fenâ haline geçtikten sonra sorumluluklarının bitmediğini, kendisinde bulunan irâde-i cüz'îye karşılığında ferdi mesuliyetin devam ettiğinden mükâfat ve cezaya uğrayacağını belirterek bazı sufilerde rastlanılan kaderiyyeci tavrıdan kaçınmıştır (Macdonald, 1978, 107). Onun kazâ - kader anlayışında üç temel ilke vardır: Kazâ, kader ve inâyet. O, her varlığın ilk akıl âleminde küllî örneklerinin mevcudiyetine kazâ adını verir. Kader ise bu örneklerin maddeye intibak edecek şekle dönüştükten sonra yaratılış zamanı geldiğinde küllî nefis alemine gelişini ifade eder. Kâşânî, inâyet kavramı ile de kazâ ve kaderi kontrol eden Allah'ın hikmetini, kudretini ve bütün varlıkları kapsayan ilmini ifâde eder (Macdonald, 1978, 107).

3. ABDURREZZÂK KÂŞÂNÎ'NİN FITRAT HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

3.1. Fitrat Kavramı

Fitrat kavramı (ف ط ر) kökünden türetilmiş olup sözlükte "Yarmak, bölmek, çatlatmak" olarak geçerken Allah'a nispet edilerek kullanıldığında "Allah'ın yaratması" anlamına gelir (ibn. Manzûr, 1414, 5/55-56; Zebîdî, ts., 13/325). İstilahta ise "İnsanın yaratılışındaki dini kabul etmeye uygun tabiat" olarak tanımlanır (Cürcani, ts., 141). Bu kelime, türevleriyle beraber Kur'an-ı Kerim'de 20 ayette geçmektedir. Bu âyetlerin biri hariç tamamında Allah'ın yaratma sanatı ve göklerin yarılması anlamında kullanılmıştır (Hökelekli, 1996, 47). Rûm Süresi 30. âyette ise fitrat kelimesi insanın yaratılışına yerleştirilen özellikleri ifade eder:

"Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fitrata sımsıkı tutun. Allah'ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler (er-Rûm 30/30)."

Bu âyette geçen "Allah'ın fitratı" kavramını Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) "Allah'ın insana yerleştirdiği iman etme yetisi" olarak tanımlarken (İsfahânî, 1412, 640) tâbiîn dönemi müfessirle ise bu kavramı "İslam dini" olarak tefsir etmişlerdir (Süyûtî, 1431, 492). Daha sonraki dönemlerde İslam âlimleri fitratı "Dünyaya gelen her insan fitrat üzere doğar; sonra anne ve babası onu Yahudi, Hıristiyan, Mecûsî (farklı bir rivâyete göre hatta müşrik) yapar (Buhârî, Tefsir (Rûm), 2)." Hadisi ile ilişkilendirerek Allah'ı bilme şuuru (Mâturîdî, 2005, 281), Allah'ın halifelik emanetini taşıma şuuru (Ebû Hanîfe, 2016, 254) ve Allah ile yapılan sözleşme (mîsâk)(Gazzâlî, ts., 3/14) olarak tanımlamışlardır.

3.2. Kâşânî'nin Fitrat Hakkındaki Görüşleri

Kâşânî'ye göre fitrat, insan hakikatinin ezelde ilk olarak yaratıldığı saf hal olup onu Rabbine yönelten tevhit yoludur (Kâşânî, Mahmut paşa 19, 233b). İbnü'l-Arabî'ye göre ise fitrat, ruhların yaratılarak Allah ile sözleşmeleri (Yavuz, 1992, 106-108) neticesinde insan ruhuna yerleştirilen tevhit dinidir (İbnü'l-Arabî, 2007, 1/154).

Kâşânî fitratın ezelden ebede doğru süregelmekte olduğunu ve ilk yaratılmış olduğu üzere kalarak asla saflığının bozulma ve değişmeye uğramadığını belirtir (Kâşânî, Mahmut paşa 19, 233b). Buna karşılık İbnü'l-Arabî bütün insanlarda ortak olarak bulunan ve asla değişmeyen mutlak bir fitrat olduğunu kabul etmekle beraber, anne - babanın ve yaşadığı ortamın müdahaleleri ile değişikliğe uğrayan şartlı bir fitratın da olduğunu söyler (İbnü'l-Arabî, 2007, 1/238). İnsanlar arasındaki farklı mizaç ve karakterin de bu şartlı fitrattan kaynaklandığını belirtir (İbnü'l-Arabî, 2007, 14/54).

¹ Hadis Süneni Tirmizî'de şu şekilde rivayet edilmiştir: "Kim bilgisi olmadığı halde Kur'an'ı tefsir ederse, cehennemdeki yerine hazırlansın." (et-Tirmizî, 1975, Tefsir (1))

Kâşânî insana ezelde yerleştirilmiş olan fitrat üzere kalan kişinin tevhitte ayrılması ve Hak'tan gafil kalmasının mümkün olmadığını söyler. Çünkü bu fitrat kendisini farkına varmadan tevhide yönlendirecektir. Ancak buna rağmen insan yaratılışındaki bu fitrattan uzaklaşabilir.

Kâşânî insanın aslı fitratından uzaklaşmasını iki nedene bağlar bunlar:

1- Kişinin yaşantı esnasında fitratından sapma eğilimleri.

2- Anne, baba ve toplumun terbiye ve adetler yoluyla kişinin yaratılışındaki fitrata ulaşmasını engellemesi (Kâşânî, Mahmut paşa 19, 233b).

Görüldüğü gibi fitratın ezeli ve ebedi olduğunu savunan Kâşânî bir eğitimci gözü ile bakarak kişinin fitratından uzaklaşmasını iç ve dış sebeplere bağlamış bu şekilde sadece sonuçla ilgilenmemiş, bu sonuca götürecektir nedenleri de tespit etmiştir. Çünkü istenmeyen bir durumun alt sebeplerini bilmeden bu duruma çözüm üretmek mümkün değildir.

İbnü'l-Arabî insanı fitrattan uzaklaşmaya iten iç sebeplere kişinin düşünme yolu ile kendisini şirke veya teşbihe yönlendirmesini örnek olarak verir (İbnü'l-Arabî, 2007, 12/303). Düşünme yolu ile şirke düşmemek için ise aklı teorik bilgilerle uğraştırmayıp kalbe iman nurunun girmesine ortam hazırlamasının gerektiğini tavsiye eder (İbnü'l-Arabî, 2007, 8/126).

Kâşânî ilk fitratın çeşitli nedenlerle engellenmesi ile oluşan yeni durumu şu şekilde izah eder:

“Aslı fitrattan engellenenler buna bağlı olarak kendilerine yeni istidatlar geliştirirler. Zamanla da bu istidatlarının gerektirdiği şeylerden hoşlanmaya başlarlar. Hoşlandığı bu şeyler her ne kadar aslı fitratında ve ilk istidadında yok ise de ârizî istidadının bir parçası olduğu için artık o kişi bunları benimser ve bunlardan hoşlanmaya başlar (Kâşânî, Mahmut paşa 19, 233b).”

İlk fitratından uzaklaşanlar bu şekilde insana yakışmayan şeylerden zevk almaya başlarken aslında insanlıktan da uzaklaşmaya başladığının farkında olmadığı gibi, bunun sıkıntısını da hissetmemektedir. Çünkü insan ruhu boşluk kabul etmez. Allah'ın kurduğu düzenden uzaklaştıran her şey onu insanlıktan da uzaklaştırır.

İnsan, çeşitli nedenler neticesinde ruhuna yerleştirilen ilk fitrata aykırı davranırsa bu insan için her şey bitmiş midir? Kâşânî bu durumu iki aşamalı olarak inceler:

“İlk aşamada fitrattan tam olarak kopulmamıştır. Ancak fitrat, nefsin sıfatları ile perdelenmiş ve karanlıkta kalmıştır. Bu insanların fitratlarının tekrar küllî makamlara yönelme ihtimali vardır. Ancak nefsin sıfatları, perdeden öteye giderek katılaşıp pas haline gelmişse fitrata ulaşma imkânı kalmaz ve bu kişiler için bağışlanma kapıları da kapanır (Kâşânî, Mahmut paşa 19, 242b).

Bu duruma düşen kişilerde fitrat hâlâ mevcuttur, yerindedir. Ancak kişi bu fitrat ile arasına yıkılması imkânsız duvarlar örmüştür. Ve daha kötüsü bu kişiler fitrata aykırı zevkleri benimsedikleri için fitrat ile aralarındaki duvarları yıkmaya çaba da sarf etmezler. Bunun neticesinde de evrenin her köşesine sirâyet etmiş olan Allah'a götürecektir âyetleri göremez, Allah'ın sıfatlarından habersiz bir şekilde huzursuz olarak yaşarlar.

Fitrata uygun olarak yaşayanlar için ise Kâşânî şöyle der:

Fitratlarını bozulmaktan koruyanlar ise Allah'ın bir sıfatı ile karşılaştıkları zaman fitratlarında bulunan saflıktan dolayı bu sıfatı hızlı bir şekilde benimseyerek bu sıfatta fânî olurlar ve bu sıfatın gereğini hayatlarına yansıtarak sükûnette ve huzur içinde kalırlar (Kâşânî, Mahmut paşa 19, 244b).

Fitrata uygun yaşamının kalp huzuru verdiği ile ilgili olarak er-Ra'd sûresi, 28. ayette şöyle buyurulmuştur:

“Bunlar, iman edenler ve Allah'ı zikrederek kalpleri huzura kavuşanlardır. Bilesiniz ki gönüller ancak Allah'ı zikrederek huzura kavuşur.”

Kâşânî fitrat kavramını sadece tasavvufî eğitim alanında değil genel eğitim alanında da ele almıştır. Ona göre her ilim ve sanatın insan fitratında ve ruhunda bir kaynağı vardır. İlim ve sanatlar bu kaynaktan oluşurlar. Bu sebeple insanlardan bir kısmı belirli ilimlere yakın bazılarına da uzaktır. Hatta bazı kişiler birden fazla ilimle ilgilenirken bazı kişilerde de hiçbir ilim dalı ortaya çıkmaz. Kâşânî bu durumu şu cümleleri ile formüleştirebilir: “Herkes ne için halk olmuşsa o şeye müyesser olur (Kâşânî, Mahmut paşa 19, 125a).” O, bu cümle ile kişinin ilme meyli ile fitratı arasında doğrudan bir ilişki kurmuştur.

Görüldüğü gibi Allah Teâlâ insanların ruhuna hiçbir zaman bozulmayacak ve değişikliğe uğramayacak olan fıtratı yerleştirerek onları tevhîd dinine yönlendirmiştir. İnsana düşen kendisini tevhîd dininden uzaklaştıracak olan engelleri doğru bir şekilde tespit edip bu engellerden uzak durması ve bu şekilde Allah'a gerçek bir kul olma yollarını aramasıdır. İnsanlar tevhîd dini olan bu fıtratlarından uzaklaşıp tekrar Allah'a kul olma yolunu kaybettiklerinde de Allah onlara peygamberler ve kitaplar göndererek unutmış oldukları fıtratlarını tekrar hatırlatmıştır.

4. ABDURREZZÂK KÂŞÂNÎ'NİN İSTİDAT HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

4.1. İstidat Kavramı

İstidat kelimesi "Bir şeyin kabulüne, kazanılmasına olan tabii meyil ve kabiliyet" olarak tanımlanmaktadır (Devellioğlu, 1980, 545). Bununla birlikte istidat kavramı bir fiilin gerçekleşebilmesi için gerekli bir kabul ve hazırlık durumu (Tehânevî, 1996, 1/169) ve bi'l-kuvve olan bir durumun fiile dönüşmesine yakın ya da uzak olması durumu şeklinde de tanımlanmıştır (Cürçânî, ts., 22).

İmam-ı Gazzâlî istidadı kabiliyet olarak tanımlamıştır. Ona göre insanda bulunan istidat umumî ve hususî olmak üzere iki çeşittir. İnsanların hakka veya batıla yönelebilecek şekilde yaratılmaları umumî istidada örnek olarak verilebilir (Taylan, 1994, 170). Mûsikî ve şiirde başarılı olmaları ise insanlardan bir kısmına verilmiş olan istidattır (Taylan, 1994, 151). Gazzâlî tasavvufî bilgiyi de hususî istidat olarak kabul eder (Taylan, 1994, 103).

4.2. Kâşânî'nin İstidat Hakkındaki Görüşleri

Kâşânî istidadı "Allah tarafından insanın ruhuna yerleştirilen kuvve halindeki kabiliyetler" olarak tanımlar (Kâşânî, Mahmut paşa 19, 291a). Allah'ın ruhlara yerleştirmiş olduğu bu istidatların kaynağı ise kendi sıfatlarındaki çeşitli kemâlâtlardır (Kâşânî, Mahmut paşa 19, 131b). Allah, varlıkları bu sıfatlara ve kemâlâtlara uygun esmâsı ile terbiye etmektedir (Kâşânî, Mahmut paşa 19, 40a). Bu açıdan bakıldığında insanların ruhlarında bulunan istidatların önemli bir özelliğinin de kendisinde bulunan ilahî sığata uygun olan esmâ ile irtibat kurarak kişinin ruhunu Allah'tan feyz alacak duruma getirmesidir.

İbnü'l-Arabî ise istidatı Allah'ın insanın ruhuna yerleştirmiş olduğu bir şeye karşı yatkınlık olarak kabul ederken kulun gelişmesi için bu yatkınlığın bulunmasının zorunlu olduğunu belirtir (İbnü'l-Arabî, 2007, 2/277). Çünkü ona göre Allah'ın ihsanı ve esmanın tecellisi sürekli devam etmektedir. Kullar ise istidatları ölçüsünde bu tecelliye mazhar olurlar (İbnü'l-Arabî, 2007, 2/370).

Kâşânî istidadı aslî istidat ve ârizî istidat olmak üzere ikiye ayırmıştır.

1- Aslî istidat: Ruhun cevherinde fitrî olarak bulunan ve yüce âleme münasip bir saflık içerisinde olan istidatlardır.

2- Ârizî istidat: Tasfiye ve tezkiye ile ruha kazandırılan istidatlardır.

Ona göre yüce âlemlerle irtibat kurabilmek için sadece ârizî istidatın bulunması yeterli değildir. Esas olan ruha yerleştirilmiş olan aslî istidattır. Ancak insana vehbî olarak verilen ilahî ilim sadece tasfiye ve tezkiye yoluyla arınmış kişilere nasip olur. Buna göre yüce âlemlerle irtibat kurabilmek için hem aslî istidatın hem de ârizî istidatın beraber bulunması gerekir (Kâşânî, Mahmut paşa 19, 14a).

İbnü'l-Arabî de Kâşânî gibi istidadı ikiye ayırarak bu istidatlar arasındaki ilişkiyi şu şekilde izah eder: "Aslî istidat sayesinde Allah'ın esma ve sıfatlarından genel bilgiler edinilir. Ârizî istidatla ise Allah hakkında edinilen genel bilginin kişiye kalan ve onunla kendini geliştirdiği kısmı ifade edilir. İnsanlar arasındaki derecelenme de ârizî istidatlar nedeniyle" (İbnü'l-Arabî, 2007, 18/173). İbnü'l-Arabî'nin bu açıklamasından aslî istidatın genel istidat olduğu, ârizî istidatın da özel istidat olduğu anlaşılmaktadır (İbnü'l-Arabî, 2007, 11/368).

Kâşânî insanın hangi konularda istidatlarının olduğunu ve ne miktarda bulunduğunun bilinemeyeceğini belirtir. Bu hususta “İstidadı kâmil” olan Peygamberimizin bile kendi istidadını tam olarak bilemediğini söyler (Kâşânî, Mahmut paşa 19, 209b). İstidatlar hakkındaki bilgi noksan olunca sâlikin gelecek zamanda kazanacağı ilim ve makâmın da tam olarak bilinemeyeceği gibi öğrenmeye başladığı bir ilmin veya elde etmeye başladığı bir kemâlâtın ne zaman, hangi noktada duracağını ve hangi makama yükseleceği de bilinemez (Kâşânî, Mahmut paşa 19, 240a). Burada önemli olan sâlikin içinde bulunduğu halin ve makâmın gerektirdiği davranış içerisinde olmasıdır. Bu şekilde kendisine incek feyze müsait olur.

Kâşânî Allah’ın bir iki isminin zikri ve kısmi ibadetlerle istidadın geliştirilmesinin mümkün olmadığını, bu iş için sürekli bir çalışma ve devamlılık içerisinde olması gerektiğini belirterek ârızî istidadın geliştirilebileceğine dikkat çekmiştir (Kâşânî, Mahmut paşa 19, 14a). İstidadı geliştirmenin başka bir yolunun da ilim yolu olduğunu belirten Kâşânî, ilmin sonu olmadığı için kişi kendini tasfiye ve tezkiye ile yetiştirmede çaba sarf ederse elde edeceği ilimde de artış olacağını, bu artışın neticesinde de daha zor konuları ve yeni ilimleri almaya hazır olunacağını belirtir (Kâşânî, Mahmut paşa 19, 49a). İstidadın ilim yolu ile geliştirilebileceği hususunda İbnü’l-Arabî ise şöyle bir tespitte bulunur: “Mümin daima ilminin artmasını talep eder. Müminin sahip olduğu istidadı ise elde edeceği bir bilgiyi talep eder. Bu bilgiye ulaşıncı Allah ile ilgili başka bir bilgi için istidad kazanır. İlk istidattan kazanılan bilgi ona yeni bir istidad kazandırarak yeni bilgi öğrenir. Ve bu şekilde devam eder. Allah’ın ilminin sonu olmadığı için istidad kazanmanın da sonu yoktur (İbnü’l-Arabî, 2007, 9/393).”

Ancak bir mürid gerekli bütün tasfiye ve tezkiye yöntemlerini denediği halde yüce âlem (Mele-i a’lâ) ile irtibatı gecikmiş ise kişide bu konuda aslı istidad olmadığı anlaşılır. Çünkü bazı durumlarda tasfiye ve tezkiye tek başına yeterli gelmeyebilir. Ruhta yüce makamlara yükselme istidadının da olması gerekir. Ruhta bu konuda istidad varsa Allah’ın da emri ve izni ile ruh yüce âlem ile irtibat kurabilir. Eğer bu konuda istidad yoksa sâlikin içinde bulunduğu makamın gereğini yapmaya devam etmesi gerekir (Kâşânî, Mahmut paşa 19, 14a).

Kâşânî’ye göre istidad, Allah’ın nurundan oluşmuştur. Bu nura tabî olduğu zaman istidatta bulunan aslı marifet ve fitrattaki tehvid açığa çıkar ve kişi hidâyeti kabul eder ve yapılan nasihat ve telkin de işe yarar (Kâşânî, Mahmut paşa 19, 295a). Bu durumda olan kişiye şeytan hiçbir şekilde vesvese veremez. Şeytan yaklaştığı takdirde de istidatta gizli olan bu nur ve ilim ortaya çıkarak nurlu ve parlak delillerle şeytanın vesvesesi etkisiz olur. Eğer sâlik nefsinin tezkiye edememişse nefsinde bulunan karanlık sıfatlar kalbini karartır ve istidatta bulunan nur etkisini yitirir. Bunun neticesinde de şeytanın etki alanından uzaklaşamaz (Kâşânî, Mahmut paşa 19, 275b).

Kâşânî, kâinattaki her şeyin kontrolünün Allah’ta olduğu gibi insanların istidadının kontrolünün de Allah’ta olduğunu belirtir. O, dilediği kullarının istidatlarındaki noksanlığı giderip ruhlarındaki saflığı arttırarak kendine yakınlaştırabilir (Kâşânî, Mahmut paşa 19, 184b). Bazen de kişinin istidadında bulunan olumsuz gibi görünen bir durumu doğru yolda kullanmasını sağlayabilir. Kâşânî bu konuda Hz. Mûsâ’yı örnek verir. Hz. Mûsâ’nın istidadında bulunan sınırlılık hali Allah’ın emri ile tebliğe başladığında, gazâb-ı ilâhiye ve kahr-ı Rabbaniye dönüştürülmüştür (Kâşânî, Mahmut paşa 19, 30b).

İnsanın istidadına bulunan özellikler ortaya çıkmak için uygun bir zemin bulamazsa veya çeşitli nedenlerle engellenirse körelerek yok olur. Kâşânî bu durumu tarladaki ürüne benzetir. Nasıl ki bir ürün gerekli imar ve ıslah faaliyetlerinden uzak kaldığında kurursa istidad da uygun ortam bulamazsa körelendiğini belirtmiştir (Kâşânî, Mahmut paşa 19, 70b).

Kâşânî istidadı körelten nedenlerin başında günah işlemeyi sayar. O, işlenen günahların insanda bulunan istidatları bozduğunu ve Allah Teâlâ’dan uzaklaştırdığını söyler (Kâşânî, Mahmut paşa 19, 219b). İstidadı bozan şeylerden biri de insanın fitratına aykırı bir hayat sürmesidir. Bu hayat neticesine insan yaratılışında hazır bulunan istidadını etkisiz hale getirerek yaşantısına uygun yeni geçici istidatlar geliştirir (Kâşânî, Mahmut paşa 19, 233b). Kişinin Allah ile arasına nefsinin ve dünyayı koyması da istidadı bozan nedenler arasındadır. Bu şekil davranıldığı takdirde kişide bulunan istidatlar paslanmaya, akıl ve hidâyet nuruna karşı hicapların kalınlaşmasında neden olur. Bunun neticesinde de peygamberlerin getirdiği hakikatten uzaklaşmaya ve bunları kerih görmeye başlanır (Kâşânî, Mahmut paşa 19, 102a).

5. SONUÇ

Allah insanı kendisine halife olarak yaratmış ve onu bu görevi en güzel şekilde ifa edebilmesi için gerekli olan bütün maddi ve manevi donanımlarla birlikte yeryüzüne göndermiştir. İnsanın kendisine verilen bu görevi yerine getirebilmesi için öncelikle rabbini tanınması ve ona kulluk etmesi gerektiğini hissetmesi gerekir. İnsanın ruhuna yerleştirilen bu rabbe yönelme hislerinin başında fitrat ve istidat gelir.

Küçük yaştan itibaren tasavvufî bir ortamda yaşayan, hadis, tefsir ve tasavvuf eğitiminin yanında felsefe eğitimi de alan Aburrezzâk el-Kâşânî, fitratı insanın içindeki tevhit şuurunu olarak tanımlar. Onun eğitim sistemi fitrata uygun bir yaşam üzerinde bina edilmiştir. Ona göre fitrattan uzak bir hayat, tevhit esaslarından uzak bir hayat anlamına gelir ki bu da İslam çizgisinin dışına çıkmaktır.

Kâşânî fitratın asla bozulmayacağını ve herhangi bir değişikliğe uğramayacağını belirtir. Ancak insan bazı iç ve dış nedenlerden dolayı yaratılışındaki fitrattan uzaklaşabilir. Fitrattan uzaklaştıkça Allah'tan da uzaklaşılacağı için kişinin kendisini fitrattan uzaklaştıracak nedenleri iyi bilmesi ve bu konuda eğitilmesi gerekir. İnsan ile fitratı arasına giren nedenlerin başında günahlar gelir. Kişi günahlarla kirlendikçe yaratılışındaki aslı fitrattan uzaklaşarak yerine geçici bir fitrat oluşur ki bu da o kişinin aynı zamanda İslam dairesinden de uzaklaşmasını hazırlar. Aslı fitrat ile araya giren engeller arttıkça da kişinin İslam dairesine dönmesi zorlaşır

Kâşânî'nin eğitim sisteminde fitrat kadar önemli bir kavram da istidattır. İstidat insanın sahip olduğu kabiliyetlerin ruhundaki özleridir. Bu açıdan bakıldığı zaman istidat da fitrat gibi Allah'ın ruha yerleştirdiği özelliklerdendir. Ancak fitrat tevhidin yansıması olması hasebiyle bütün insanlarda aynı iken, istidatlar Allah'ın sıfatlarının yansıması olduğundan her insanda farklılıklar gösterir. Çünkü her insanda tezahür eden sıfat farklıdır.

Fitratın sabit, bozulmaz ve değiştirilmez olmasına karşılık istidat uygun bir ortam bulamazsa söner, kaybolur. Tasfiye ve tezkiye ile de geliştirilmesi mümkündür. Böyle olunca Kâşânî istidat üzerinde daha fazla durarak istidatın körelme ve geliştirilme yolları hakkında bilgi vermiştir. Fitrata uygun bir eğitimle istidatın geliştirilebileceğini, hatta başlangıçta olmayan istidatların zamanla kazandırılabilceğini belirtmiştir.

Kâşânî'nin eğitim sisteminin en önemli ilkelerinden biri de "kişide bulunan istidatların miktarı ve özellikleri tam olarak bilinemez" ilkesidir. Kâşânî bu ilke sayesinde tasavvuf yoluna giren bir sâlikin varabileceği son makam hakkında oluşabilecek ön yargıları ortadan kaldırmış, ona bu yolda alacağı eğitim ile ulaşacağı makamların da sonsuz olduğunu ifade etmiştir. Böylece eğitimi esnasında karşılaşacağı sıkıntılar sebebiyle karamsarlığa düşmesine de engel olunmuştur. Ona göre sürekli olarak tasfiye, tezkiye ve zikir ile kendisini arındıran sâlikin bu şekilde yüce âlem ile irtibat kuracak seviyeye gelmesi mümkün olur.

İnsanı Allah'a yakınlaştırmak ve ona dahi iyi bir kul olma yollarını öğretmek gayesinde olan Kâşânî ortaya koymuş olduğu eğitim sistemini zorunlu olarak Allah'ın insan ruhuna yerleştirmiş olduğu fitrata dayandırmıştır. O, insanlarda bulunan yeteneklerin özleri olan istidatları tespit etmeye ve bu istidatların fitrata uygun bir şekilde geliştirmeye yönelik yukarıda bir kısmını zikretmiş olduğumuz çeşitli ilkeler ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

- Alkış, Abdurrahim (2008). Abdurrezzâk Kâşânî ve Şerhu Fusûsü'l-Hikem Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ateş, Süleyman(1994). İshârî Tefsir Okulu. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2. Baskı.
- Bayraktar, Mehmet(1994). "Dâvûd-i Kayserî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 9. Cilt, İstanbul: TDV Yayınları.
- Bayraktar, Mehmet(2009). Dâvûd el-Kayserî. İstanbul: Kurtuba Kitap.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail(1422). el-Cami'ü's-sahih. thk. Muhammed Zühayr b. Nasır. 9 Cilt. Beyrut:Daru Tavki'n-Necât.
- Câmî, Abdurrahmân(1995). Nefehâtü'l-Üns (Evlîya Menkıbeleri). trc. Lâmiî Çelebi. haz. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara. İstanbul: Marifet Yayınları.
- Cürcânî es-Seyyid eş-Şerif(ts.). Mu'cemu't-ta'rifât. thk. Muhammed Siddık el-Minşâvî. Kahire: Dâru'l-fağîle.
- Demirli, Ekrem(2012). "Vahdet-i Vücûd". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 42. cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Devellioğlu, Ferit,(1980). Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat. Ankara: Aydın Kitabevi, 4. Baskı.

- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit(2016). el-Fıkhü'l-Ekber (İmam A'zam'ın Beş Eseri içinde). nşr. Mustafa Öz . İstanbul: MÜİFV Yayınları, 12. Baskı.
- Ergül, Necmettin (2002) Kâşânî ve Hakâiku't-Te'vîl fi Dekâiki't-Tenzil Adlı Eserinin 1. Cildinin Tahkik ve Tahriri. Doktora Tezi. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed(ts.). İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- Hökekleli, Hayati(1996). "Fitrat", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 13. cilt. İstanbul: TDV Yayınları.
- Huart, Clement(1977). "Kâşân". MEB İslam Ansiklopedisi. 6. Cilt . İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.,
- Hümâyî, Celâleddin (1980). Bâbâ Rükneddin-i Sirâzî. Rükneddin Mesûd Sirâzî'nin Nusûsu'l-Husûs fi Tercümeti'l-Fusûs'u (thk: Receb Ali Mazlûmî) mukaddemesi. Tahrân: Dânisgâh-ı Tahrân.
- İbni Manzûr, Muhammed b. Mukerrem (1414). Lisânü'l-'Arab.15 cilt. Beyrut: Dâru Sadr.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn (2007). Fütühât-ı Mekkiyye. Trc. Ekrem Demirli. 18 cilt. İstanbul: Litera Yayıncılık,1. Baskı.
- İsfehânî, Râgıb(1412). Müfredât. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1. Baskı.
- İzutsu, Toshihiko(2005). İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar. Trc. Ahmed Yüksel Özemre. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 3. Baskı.
- Kara, Mustafa(1990). Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi. İstanbul: Dergah Yayınları, 2. Baskı.
- Kâşânî, Abdurrezzâk. Hakâiku't-te'vîl fi dekâiki't-tenzil. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi. Süleymaniye koll. 113, 1b-190a.
- Kâşânî, Abdurrezzâk. Hakâiku't-te'vîl fi dekâiki't-tenzil. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi. Mahmud Paşa, 19, 1b-324a.
- Kaya, Mehmet. "Abdurrezzâk kâşânî (ö. 730/1330) ve tefsirdeki metodu". Mütefekkir, Aksaray Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi, Cilt 3, Sayı 2, s. 107-135
- Kılıç, Mahmud Erol(1996). "Fusûsü'l-hikem". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 13. Cilt. İstanbul: TDV Yayınları.
- Lory, Pierre(2001). Kâşânî'ye Göre Kur'an'ın Tasavvufi Tefsiri . Trc. Sadık Kılıç. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Macdonald, H (1978). "Abd-Al-Razzâk Kâşânî". MEB İslam Ansiklopedisi. 1. Cilt . İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd(2005). Tefsîru'l-Mâtürîdî (Te'vîlâtü Ehli's-sünne). 10 cilt. Thk. Mecdî Basellûm. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye.
- Öngören, Reşat (2010). "Sühreverdiyye". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 38. Cilt . İstanbul: TDV Yayınları.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn(1431). ed-Dürrü'l-mensûr fit-tefsîr bil-me'sûr. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- Şirâzî, Rukneddin Mesûd(1940). Nusûsu'l-husûs fi tercümeti'l-fusûs, thk. Receb Ali Mazlûmî. Tahrân: Müessesese-i Mutâlaât-ı İslâmî.
- Tahrânî, Muhammed Muhsin Ağa Buzurg (1983). ez-Zeria ila tasanifi's-şia. 25 cilt. Beyrut: Daru'l-Edva, 3. Baskı.
- Taylan, Necip (1994). Gazzâlî'nin düşünce sisteminin temelleri. İstanbul: M.Ü. İlahiyat fakültesi vakfı yayınları, 2. Basım.
- Tehânevî, Muhammed Ali (1996). Mevsûatü Keşşâfu İstilhâti'l-funûn ve'l-ulûm. thk. Ali Dahrûc. 2 cilt. Lübnan: Mektebetü Lübnân Nâşirûn.
- Tek, Abdurrezzak (2014). Önsöz. Kâşânî, Abdurrezzak. İstilhâtu's- Sufiye (Süfilerin Kavramları). Trc. Abdurrezzak Tek. Bursa: Bursa Akademi.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa(1975). Sünen. thk. Ahmed Muhammed Şakir, vd. 5 Cilt. Kahire: Mektep Müstafa Elbabi Elhalebi.
- Togan, Ahmet Zeki Velidi (1981). Umumi Türk Tarihine Giriş. İstanbul: Enderun Kitabevi, 3. Basım.
- Uludağ, Süleyman(1999). Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Marifet Yayınları.
- Uludağ, Süleyman (2002). "Abdurrezzâk Kâşânî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 25. Cilt, Ankara: TDV Yayınları.
- Yâkût Hamevî, Şihâbüddin Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh (1977). Mu'cemu'l-Buldân. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdr.
- Yavuz, Yusuf Şevki(1992). "Bezm-i Elest", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 6. Cilt. İstanbul: TDV Yayınları.
- Yılmaz, H. Kâmil(2020). Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar. İstanbul:Ensar Yayınları, 30. Basım.
- Yuvalı, Abdulkadir (1994). "Ebû Saîd Bahâdır Han". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 10. Cilt. İstanbul: TDV Yayınları.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk (ts.). Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs. Kuveyt: Dârü'l-Hidâye.